

КІШІ ЖҮЗ ШЕЖІРЕСІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН КЕЙБІР ЭТНОНИМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ ТУРАЛЫ

Қазіргі таңда әлемдік және отандық тіл білі-мінің зерттеулері антропонегіздік талдауға бағытталған кезде, «әлемді тану», «әлемнің тілдік көрі-нісі», дүниеге ұлттық көзқараспен қарау проблемалары – сонау ықылым заманынан бері қалыптасқан ру, тайпа атауларының өн бойында сақтал-ғанын көруге болады.

Соның бірі – қазақ шежіресі. Шежіре – халықтың, ру, тайпаның шығу тегін, таралуын баян-дайтын, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып сөзбен таңбаланған, ғасырлар қойнауынан бізге жеткен тарихи атаулар.

Шежіре – ұлттық танымды айқындауда халықтың тарихы мен салт-дәстүрі, наным-сенімі, шаруашылығы мен тыныс-тіршілігінен аса құнды мәліметтер береді.

Атау – белгілі тарихтың жаңғырығы. Олай болса, атаудың қалыптасуы мен дамуы, қолданылуы және күні бүгінге дейін жетуінде әрбір тарихи дәуірдің қажеттіліктерін бастан өткізгені бел-гілі. Егер, әр дәуір өзіне тән атауды тек атап қана қоймай, оны таниды десек, онда атауды тану, игеру процесі одан әрі тілде жалғасатынын ескерсек, онда кейбір ру, тайпа атауларын тілдік тұрғыда ұлттық таныммен байланыстыра отырып қараудың маңызы зор.

Осыдан келіп, тілде танымның өзара бірлігі, қарым-қатысы анық көрінеді. Демек, кез келген атаудың тілдік көрінісі сол атауды қойған адамның, этностың, ру-тайпаның танымдық-когнитив-тік болмысына қатысты басты фактордың бірі – өзі өмір сүріп отырған қоршаған ортаны танып-білуі.

Қоршаған ортаны (кеңістікті) танып-білуде – мал шаруашылығы жетекші рөл атқарғаны белгілі. Осының негізінде пайда болған кейбір ру, тайпа атаулары адамның (халықтың) материалды және рухани мәдени дүниетанымының қалыптасуына әсер етуі заңды құбылыс.

Ш. Уәлиханов Орта Азия халықтарының аңыздарына ортақ белгілердің бірі – олардың хайуаннан немесе аң-құстан таралатынын айта келіп, бұғы мен итке қатысты түрлі наным-сенімді жан-жақты сөз етсе¹, ономаст-ғалым Т. Жанұзақов түркі халықтарындағы кейбір тотемдік атауларды зерттеген ғалымдар еңбектеріне шолу жасай келіп, қазақ этнонимдеріндегі тотемдік атаулар туралы: “Демек, қазақ ру, тайпа аттарының біразы тотемдік ұғымға байланысты қойылуы, олардың шығу тарихының көнелігін, тым ертеден келе жатқанын аңғартады”², – деп орынды көрсетеді.

Түркі халықтары қой, қошқар, теке, бура, т.б. ежелден қадір тұтып, киелі санаған, олардың суреттері күні бүгінге дейін жартастарда кездесуі сонау тотемдік наным-сенімнің шығуынан хабар береді. Сонымен қатар, кейде киелі санаған хайуа-

нға немесе аң-құсқа байланысты қойылған рулар географиялық орналасуы жағына қарай, ақ және қара деп жіктеліп отырған (қараңыз: ақ қойлы, қара қойлы – Ұлы жүз – Дулат тармағы – Сиқым).

Ғалым Б. Тілеубердиев: «Ономастикалық «жан-жануарлар» концептісінде жоғарыда аталған когнитивтік онимиялық құрылымдардың уәждік экстралингвистикалық себептері, детерминанттары бар. Ол уәждік, тілден тыс детерминанттары этностың мал шаруашылық, аңшылық, саятшылық, тотемдік т.б. факторлары болып табылады»³ – деп жазады.

С.М. Абрамзон зерттеулеріне сүйене отырып, қырғыз халқындағы бұғы, бөрі, қызыл тайған, итәмген, т.б. тотемдік атаулар Кіші жүз рулары құрамында да кездесетінін байқауға болады (кестеден қараңыз)⁴.

Т. Жанұзақов қырғыздың жағалмай руымен (тотемдік) (“джагалмай – ұсақ жыртқыштар тұқымына жататын құс” атымен) Кіші жүздің Жетіру құрамындағы Жағалбайлы руын байланыстырып қарайды⁵.

Зерттеліп отырған өңірде Қызылбас* атауы

р/с	Кіші жүз шежіресі құрамындағы ру-тайпа аты	Мысалдар	Кіші Жүз құрамына кіретін және түркітілдес халықтарға ортақ ру-тайпаларға қатыстылығы		
			Байұлы	Әлімұлы	Жетіру
1. 2. 3. 4. 5. 6.	Ақбура, Тоқбура	жер аты., Ат. обл. - жер аты., Мах. ауд.	Батақ тармағы	Жақайым тармағы	Тама тармағы Есенкелді тармағы
	Қарабура Арыстан			Бұғанай тармағы Тәуен тармағы Қарабазар тармағы Баубек тармағы	
	Арыстанбұғы	с., Мақ. ауд.; жер аты., Маңқ. ауд.	Тоқберлі тармағы; Жаппас тармағы ® Тоқай тармағы	Жағалбайлы	Қараша тармағы; Аққожа тармағы; Тәңірберген тармағы
	Аю				
	Бөрі Байбөрі Көкбөрі Жағалбайлы	көпір аты, Исат. ауд.	Жаппас тармағы ®	Жағалбайлы	Жағалбайлы
	Итемген				
Қошқар	кыст., Құрм. ауд.			Абыздан	

¹ Уәлиханов Ш. Таңдамалы. Алматы, 1985. 216-217. 227-228-66.

² Жанұзақов Т. Қазақ этнонимдерінің құрылысы мен сипаттары // Кіт.: Қазақ ономастикасының мәселелері. Алматы, 1986. 103-105-66.

³ Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. Алматы, 2006. 159-6.

⁴ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971. С. 275-289.

⁵ Сонда, 104-6.

кездеседі. Ал “Қобыланды батыр” жырында ол – халық атауы түрінде берілген.

Мысалы: Арғы астында бұл таудың
Қызылбастың елі бар
Жасыл байтақ жері бар.

Регионда атау – көпір аты, жырда – халық атауы ретінде берілгенімен, біздіңше, “қызылбас” сөзінің о бастағы мағынасы тотемдік негізде пайда болуы мүмкін.

Кіші жүздің Жетірудағы Бұрмақ тармағында қызылқұрт руы кездеседі. Т. Жанұзақов осы рудың екінші компонентіндегі құрт сөзі кейбір тілдерінде бөрі, қасқыр сөзінің синонимі деген пікіріне сүйеніп, ол о баста тотем мағынасында қойылуы мүмкін деп есептейді.

Кіші жүздің Әлімұлындағы Тәуен тармағында Бөрі тотемдік ру аты ретінде жеке кездессе, Әлімұлының Қарабазар тармағында “бөрі” сөзі “бай” сөзімен бірігіп, Байбөрі ру атын білдіреді. Сондай-ақ, Әлімұлының Баубек тармағында Көкбөрі тотемдік ру аты түрінде келеді. Ал “Алпамыс батыр” жырында ол адам аты түрінде берілген.

Мысалы: Жиделі-Байсын жерінде
Қонырат деген елінде
Байбөрі деген бай шықты.

Т. Жанұзақов өз зерттеулерінде бай сөзі ру, тайпа аттарында б.з.б. 694-250 жылдардағы қытай жылнамаларында айтылатын алға тартып, жеке ру аты болғанын сөз етеді⁶.

Осы тұрғыдан келгенде, Кіші жүздің Әлімұлындағы Байбөрі руы о баста жеке-жеке (“бай” және “бөрі”) тотем мәнінде қойылған рулардың

бірігуінен пайда болған деп ойлаймыз.

Ұлттық танымдық қасиетті айқындауда, белгілеуде кез келген халықтың, ру, тайпа онимиясы өмір сүрген ортасына, кәсібіне әсер етеді.

Зерттеліп отырған өңірде құдық терминімен келген атаулар туралы Маңқыстау облысының халық шаруашылығын зерттеген ғалым Ф.А. Михайлов: “Құмды жердегі әрбір құдық немесе әрбір су аттары адамның немесе жеке жанұялардың өмір тіршілігінің көрінісі”⁷, – десе, В.А. Никонов: “Шығыста құдықтар жолаушылар үшін қандай маңызды болса, олардың атаулары да көптеген құпия сырға ие”⁸, – деп жазады.

Кіші жүз шежіресінде кездесетін ру аттарын танымдық тұрғыдан қарастыруда көзге түскен ерекшелік – құдық (еспе, орпа) терминдерінің келуімен қатар, сол өңірде бірді-екілі құдық қазушы адамдардың атымен қойылған атау да кездеседі.

Сондықтан да өңірде кездесетін Шат (жер аты., Маңқ.обл.) атауын генотопоним деп қарап, ол КТС және М.Қашқари сөздіктерінде: “сат-колодец”⁹, – мағынасында берілген. Қазір бұл сөз атау түрінде сақталған.

Егер ертеде құдық қазу да үлкен өнер, кәсіп екендігін ескерсек, атау алғашқы құдық қазушы адамдардың “құдыққа тән атауды” сол жерлерде болып, көзбен көріп, қолымен ұстап, таным-түсінігінде қалыптастырып, сол ортада өмір сүрген ру, тайпаның рухани және материалдық мәдениетінің дамуына үлес қосып, оның лексикалық жүйесінде көрініс табуы арқылы, кәсібіне байланысты қойылған деген ойға итермелейді.

Кез келген атау белгілі бір ақпараттық мазмұн-

р/с	Кіші жүз шежіресі құрамындағы ру-тайпа аты	Мысалдар	Кіші Жүз құрамына кіретін және түркітілдес халықтарға ортақ ру-тайпаларға қатыстылығы		
			Байұлы	Әлімұлы	Жетіру
1.	Ақша	ур., Мах. ауд.	Адай а) Келімберді	Сейітқұлдан	Қараша тармағы
2.	Балықшы	қп., бұрын. ауд. аты., Ат. обл.			
3.	Қазақ	шығ., Ер. ауд.			
4.	Қойшы	қыст., Исат. ауд.			
5.	Темір	мола., Бейн. ауд.			
5.	Шат	жер аты., Маңқ. ауд.	Ата тармағы	Қайқы (Балқы) тармағы Қалам тармағы	

* Иран жұртын атаған

⁶ Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасының негізгі проблемалары: АДД. Алматы, 1974. 293-295-бб.

⁷ Турсунова М. Из истории казахов Мангышлака в первой половине XIX века //Труды инст-та истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. Алма-Ата, 1961. Т. 1. С.175.

⁸ Никонов В.А. Сб.: Микротопонимия. М., 1967. С.5.

⁹ Древнетюркский словарь. Л., 1969. С.141.; Кашгарий М. Девони луготит турк. Ташкент, 1961. Т. 2. С.508.

ды білдіреді.

Атау ең алдымен, шындық өмірдегі, болмыстағы заттар мен құбылыстардың атауы болуымен, сол мақсатқа жұмсалудымен ғана шектелмей, сонымен бірге адамның объективті «шындық болмысты», оның бейнесін өзінің субъективті ішкі әлемі арқылы бейнелеу мақсатына да қызмет етеді.

Бұл жерде ескеретін нәрсе: атауға ат қоюда халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық тәжірибесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, т.б. негізделсе, ал балаға ат қою белгілі қасиеттерден гөрі (кейде болады немесе болмайды), көбінесе ата-анасының түрлі субъектілік жағдайларына байланысты. Дейтұрғанмен, адам аттары белгілі бір нақты атауды білдіреді. Бұдан географиялық атау (топоним) мен адам аттарының (антропоним), сондай-ақ кейбір этнонимдік атаудың айырмашылығын көреміз.

Бір сөзбен айтқанда, ең алдымен, айналаны қоршаған ортаның сыртқы және ішкі жағдайларымен тығыз байланыстылығы және тілімізде сөздің атау (номинатив) мағынасын айқындауда ішкі (тілдік) жағдайдан гөрі, сол сөзге сыртқы жағдайдың әсері көбірек сөз етілуінде.

Қазақтың заңғар жазушысы М.О. Әуезов қазақ жерінің тауы мен тасы, өзені мен көліне, т.б. ат қоюда үлкен мән жатқанын айта келіп: «Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер-су, жаған дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады»¹⁰, – дегендей, адамдардың табиғаттағы әр түрлі құбылыстарды бақылап, оны өз іс-әрекеттерімен, тәжірибесімен салыстырып, адам санасында қалыптасқан оймен байланысқан бейнелер түрінде әр түрлі нәрселердің ұқсас жақтарын табуы (ұқсастыруы), яғни метафоралық мағынаның немесе метафоралық когнитивтік проблемасы ру, тайпа атаулары (этноним) аясында жетекші рөл атқарғанын көруге болады.

Өйткені, метафора – басқа сөз мағына түрлеріне қарағанда беретін мағынасы мен қолдану аясы әрі кең және әртүрлі. Бұл туралы ғалым А.А. Реформатский: «Перенос наименования при метафоре основан на сходстве вещей по цвету, форме, характе-

ру движения и т.п.»¹¹, – десе, ал география мен топонимика ғылымында метафоралық-терминдердің алатын орны туралы Э.М. Мурзаев¹², Ғ. Қоңқашпаев¹³, Н.И. Толстой¹⁴ және О.Т. Молчанова¹⁵ т.б. ғалымдар жазды. Мысалы, О.Т. Молчанова¹⁶ Алтай топонимінің құрамындағы анатомиялық терминдер негізінде жасалған метафоралық мағынадағы топонимдердің пайда болуы туралы адам қоршаған ортамен танысып болған соң, ұқсастық белгілеріне көңіл аударып ат қойған десе, қазақ ғалымы Ғ.Қоңқашпаев: «... метафора – терминдер жер бедерінің белгілерін нақты беруге белсене қатысатын»¹⁷, – деп жазады.

Адам өзі қоршаған ортаны, ең алдымен, сол ортаны, кеңістікті тануда, игеруде, жан-жағындағы географиялық нысандарын бағыт-бағдарлай отырып, ат қоя білген. Мұның өзі адамдардың кеңістікте, сол ортада орналасқан географиялық нысандарды тануда, белгілеуде (таңбалауда) өзінің немесе жануарлардың дене мүшелеріне қатысты танымдық түсінікті (ұғымды) шебер пайдалана білген.

Әдетте, кез келген нәрсе емес, ең алдымен, тұрмыста жиі қолданылатын, адамға етене жақын нәрселер, құбылыстар ұқсастырылады да, адам санасының ойында қорытылып, қалыптасып жүйеленген бейне туады. Сол мақсатта оларды мал, құс, өсімдік, т.б. параллель жасалады. Олай болса, метафоралық мағына, әсіресе, адамдар мен хайуандардың дене мүшелері арқылы жасалған этнонимдерде айқын көрініс табуы да заңды құбылыс.

Оны төмендегі кестеден Кіші жүз шежіресі құрамындағы кейбір ру, тайпа атаулары соматикалық (анатомиялық) терминдердің қатысуымен жасалғанын көреміз.

Қорыта келгенде, Кіші жүз шежіресінде кездесетін кейбір ру, тайпа атауларын алдағы уақытта халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, т.б. жалпыхалықтық дүниетанымдық құбылысты тығыз бірлікте алып қарастырғанда, бұдан гөрі тереңірек толғамдар мен ғылыми-теориялық байламдар айтуға болады деп есептейміз.

¹⁰ Әбдірахманов Ә. Топонимика және этимология. Алматы, 1975. 51–6.

¹¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1960.

¹² Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М., 1974. С.126–136.

¹³ Қоңқашпаев Ғ. Общие особенности тюркоязычной географической терминологии Средней Азии и Казахстана // В сб.: Вопросы географии. М., 1970. № 81. С. 176.

¹⁴ Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. М., 1969.

¹⁵ Молчанова О.Т. Гидронимы и оронимы Горно-Алтайской автономной области (лингвистический анализ).

¹⁶ Молчанова О.Т. Сонда, 15–6.

¹⁷ Қоңқашпаев Ғ. Аталған еңбек. 176–6.

р/с	Анатомиялық терминдер	Географиялық мағынасы	Мысалдар ^{1*}	Кіші жүз шежіресі құрамындағы ру-тайпа аты ^{**}		
				Байұлы	Әлімұлы	Жетіру
1	2	3	4	5	6	7
1.	Айдар	конус тәрізді немесе үйілген тас сияқты төбе	<i>Айдарлы</i> – төбе, Құрм. ауд.	Алтын – Алтынбай – Сарым – Көзала – Ораз – <i>Айдар</i>	Өріс – <i>Айдарбек</i>	Табын- Жалайыр – Төртұл – <i>Айдар</i>
2.	Аяқ	өзеннің сағасы немесе бөлініп қалған судың төменгі бөлігі, соңы	<i>Бөлекаяқ</i> -жер аты., Мах. ауд.	Жаппас – Қаракөз – Солтақ – Сұлтангелді (<i>Сарыаяқ</i>)		
3.	Бақай	таудың, төбенің ең төменгі бөлігі, соңы	<i>Бақай</i> – жер аты., Мах. ауд.	Таз – Ес – <i>Бақай</i> ;		
4.	Бармақ	таудың, шыңның үшкір бөлігі немесе төбенің ең оқшаулау бөлігі			Бозғұл – Қайқы – Болат – Жауғашты – <i>Қосбармақ</i> ;	Керейіт – Қоспамбет-Сандаұлы – <i>Қосбармақ</i>
5.	Бас	қырат, төбе, су, өзеннің ең бірінші бастау жері, басы	<i>Айбас</i> – елд. м., Мах. ауд.; жер аты., Қ.-қоға ауд.; <i>Басшымырау</i> -құд., Маңқ. ауд.; <i>Қарамандыбас</i> – ой., Ер. ауд.	Беріш – Байбақты – <i>Әсілбас</i> , <i>Күсілбас</i> (кейде <i>Түсілбас</i>); Алаша – Құдайберді – Кәбек – <i>Сарбас</i>	Айнық (<i>Сарбас</i> Қарасақал); Шөмекей – Тоқа – Есқара – <i>Айбас</i> ;	Жағалбайлы – Ілез – Аққожа – Қошқар – <i>Қарабас</i> ; Табын – Жалайыр – Бозымбет – Сары – <i>Екібас</i> ; Тама – Бұрмақ – Атапал – <i>Басқұл</i> ; Табын – Жалайыр – Жаманкерей – Жобай – <i>Басшы</i>
6.	Көз	су, бұлақтың ең бірінші басталатын жері	<i>Көздіойық</i> - жер аты., Мұн. ауд.	Жаппас – Жансары – <i>Қаракөз</i> ; Алтын – Алтынбай – Сарым – <i>Көзала</i> ; Алтын-Жаппас- <i>Көздалас</i>	Өріс-Бәубек-Темірбақты-Алакөз	Табын – Жалайыр – Төртұл – Таушан-Алакөз

1	2	3	4	5	6	7
7.	Көт	төбе, не қырқаның төменгі бөлігінің (етегінің) соңы	Боккөт – елд. м., Жылой ауд.			
8.	Қабақ	Қабақ	төбешік, қырқа, тік жаға, құз	Қабаққұдық-қыст., Қ.-қоға ауд.	Қайқы (Балқы) –Қабақ;	Шекті (Жаманақ)-Мәку-Бөлөк – Айт-Қабақ; Бозғұл –
9.	Қас	төбенің, қырқаның төменгі бөлігіндегі (етегіндегі) жолдың бұрылыстары	Қасбиік-ерт. елд. м. орны., Исат. ауд.	Алтын-Алтынбай – Қасқұл		
10.	Қарын	формасы, түрі қарынға ұқсас жер	Боқтықарын -жазғы жайл., Жылой ауд.			
11.	Қолқа	жылға, не сайдың көлемі жағынан үлкен түйісетін жері, арнасы	Сарықолқа – жер аты., Маңқ.ауд.			
12.	Құлақ	арықтың, не судың екінші бір жерге ағызатын тұсы, не басы	Құлақ-жер аты., Жылой ауд.; құд., Бейн. ауд.	Келімберді-Мұғал – Жаулы – Қосқұлақ		
13.	Маңдай	тау, шың, төбе, қырқа, т.б. ашық орын				Рамадан – Маңдай
14.	Мұрын	мүйістің сүйірленіп алға шығып тұрған жері	Бозмұрын – жер аты., Маңқ. ауд.; Қарамұрын-жер аты., Мах. ауд.	Жаппас – Тонаша (Сумұрын)		Жағалбайлы – Мырза – Біліс – Шоңмұрын;
15.	Сақал	төбенің үсіндегі оқшаулау орналасқан нәрсе	Ақсақал – жер аты., Қ.-қоға ауд.		Әлімұлы – Қарасақал (Сарбаз) Құрман – Айырсақал,	Керейіт – Ақсақал, Тама – Бұрмақ – Кенжебай –
16.	Сирақ	бір жер екінші жерді байланыстырушы бөлік (аралық)	Сирақ-жер аты., Маңқ. ауд.			Жағалбайлы – Мырза – Сирақты
17.	Табан	1. таудың төменгі бөлігі, етегі; 2. өзен, көлдің түбі	Қолтабан-жер аты., Бейн. ауд.	Таздар – Жастабан		Керейіт – Ақсақал – Қоспамбет – Сандаұлы – Жастабан

^{1*} Ескерту: ру, тайпа және географиялық атаулар құрамындағы анатомиялық терминдерді курсивпен бере отырып, оларды 1-2 мысалдармен шектеуді қажет деп таптық.

^{**} Ескерту: оқырманға түсінікті болу үшін ру, тайпа атаулары кейбір анатомиялық терминдердің қатысуымен географиялық объектілер құрамында болғанымен, ұсынылып отырған кестенің соңғы бағанасында тек Кіші жүз құрамына жататын ру, тайпалардың тармақтары құрамындағы анатомиялық терминдерді, сондай-ақ шінара руларды курсивпен бердік.